ԶԱՐԴԱՆԿԱՐՔ

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ

ՄԼՔԷ ԹԱԳՈՒՀՒՈՅ

ԸՍՏ ԸՂՁԻՑ

Հ. Ղ. Վ. ԱԼԻՇԱՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ

ՀԱԶԱՐԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԻՆԻ ԱՌԹԻՒ

902-1902

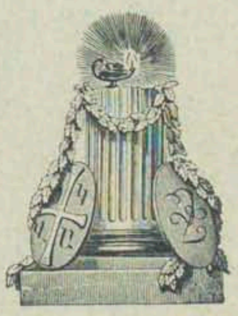

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1902

Զ Ա Ր Դ Ա Ն Կ Ա Ր Ք

Ա Ւ Ե Տ Ա Ր Ա Ն Ի

ՄԼՔԷ ԹԱԳՈՒՀՒՈՅ

(ՅԾԱ. Թ. Հայոց, Յամի Տեառն 902)

Նուէր

Լիզպոնի Գալուստ Կիւլպէնկեան
Հիմնարկութեան կողմէ

Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների
Ակադեմիայի Մատենադարանին

1966

[redacted]

ԶԱՐԴԱՆԿԱՐՔ

ԱԻԵՏԱՐԱՆԻ

ՄԼՔԷ ԹԱԳՈՒՀՒՈՅ

ԸՍՏ ԸՂՁԻՑ

Հ. Ղ. Վ. ԱԼԻՇԱՆԻ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ

ՀԱԶԱՐԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԻՆԻ ԱՌԹԻՒ

902-1902

ՎԵՆԵՏԻԿ — Ս. ՂԱԶԱՐ

1902

902 — 1902

Ի ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱԶԱՐԱՄԵԱՅ ՅՈԲԵԼԻՆԻ ԳՐՈՑՍ

ԱՌ ԱԶԳԱՍԷՐ ԵՒ ԳՐԱՍԷՐ

ՄԵԿԵՆԱՍ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆՍ

ՄԵԾ· ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱԼԵԱՆՑ

ՆՈՒԻՐԷ

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՆԱԽԱԴՐՈՒԹԻՒՆ

ՏԱՐԻՆԵՐՈՒ ընթացքի մէջ, մերթ ընդ մերթ գիտուններու նման կը տեսնուին նաև մեր մէջ ազգասէր կամ Հայասէր անձնաւորութիւններ, որոնք իրենց նիւթական նպատակով փայլ մը տալ կը ջանան նոր կամ հին գրականութեան և արհեստին, որոնց յիշատակը անմոռաց և կենդանի կը մնայ իրենց գործին հետ։

Այսպիսի մեկենասներէն մէկն եղաւ վերջերս, Մեծ. ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՊԱԼԵԱՆ (Բաղդադ), որ Միաբանութեանս, — աւելի լաւ ըսել՝ Հայութեան — նուիրեց 1500 ֆր. որպէսզի այս գումարին օգնութեամբ լոյս տեսնէ ներկայ հրատարակութիւնը «ԱՒԵՏԱՐԱՆ ՄԼՔԷԻ, ԹԱԳ.», որ և հին հայկական նկարչութեան ալ կրնայ ճաշակ մը տալ ազգայնոց և օտարաց։

Անմահանուն Ալիշանի մէկ փափաքն էր, իր կենդանութեան միջոց, այս հազարամեայ թղթոյն մնացած հայկական գանձը ընծայել ի վայելումն բանասիրաց. որոյ համար արդէն տարի ու կէս առաջ սկսած էր պատրաստել տալ ճշգրիտ նմանահանութիւն մը նոյն Աւետարանի պատկերաց, խորաններու, յիշատակարանաց, և նոյն իսկ Յովհաննու աւետարանի մէկ էջին ճաշակը, և անշուշտ իր գրութեան ծրագիրն ալ պատրաստած էր, սակայն ցաւ է ըսել՝ որ իր անակընկալ մահը զրկեց զմեզ և մեզի հետ նաև բանասէրները, որով բախտ չունեցանք այսպիսի արժանաւոր Ազգային Յիշատակարանի մը նկարագրութիւնը արժանաւորագոյն գրչէ մը ներբողուած տեսնել և վայելել, որպիսին էր ինքն Հայոց Նահապետը։

Իրաւ է թէ մենք զրկուեցանք մեր բաղձանքէն, սակայն սրբազան պարտականութիւն մը, կամ լաւ ևս ըսել՝ կտակ մը համարելով մեզի համար իրեն այդ բաղձանքը, կը փութանք հրատարակել զայն, ոչ՝ ինչ որ ինքը պիտի ընէր և կը սպասուէր, այլ որչափ որ մեր ժամանակը և կարողութիւնը կը ներէ։

Եւ այս մեր ընելիքն է՝ Համառօտ նկարագրութիւն Աւետարանին. Ծանօթութիւն Մլքէ Թագուհւոյն վրայ. Աւետարանի աստ անդ թափառելու պատմութիւնը. Յիշատակարանաց հրատարակութիւնը և գրչագրին տարբերութիւնները։

Բայց նախ քան մեր նիւթին անցնելու՝ հարկ կը համարիմ դնել այս տեղ Հ. Ալիշանի մէկ ու կէս տարի առաջ (1901 սեպ.) գրած և հրատարակած մէկ Յայտարարութիւնը, որով կը ծանուցանէ Ազգայնոց իր նպատակը՝ հազարամեայ Աւետարանիս մերձաւոր տարեդարձին առթիւ։

« Քանի մի տասնեակ դարերով ապրող ազգ մի ընդ մէջ բարեկիրթ և անկիրթ ազգաց, անկարելի է որ քիչ շատ պէսպէս Յիշատակներ այլ թողած չըլլայ յընթացս դարուց։ Այսպէս պէտք էր ըլլալ Հայուն, եթէ ինքն դէպ ի լոյս դարձած և զինուած առնէ՝ գրոցի կամ հնոցի ամարդիք զինքը հալածած, իր երկիրն այլ երկիրն այլ կողոպտած այրած աւրած չըլլային, մանաւանդ այս վերջի հինգ վեց դարերում. որով չէ զարմանք՝ եթէ քանի մի հազարամեան ազգէն թողուած շատ հին յիշատակներ չերևան, որքան յուսալի և բաղձալի էին։ Բայց դարձեալ կան և գտուին ոչ սակաւ թէ նիւթական թէ բանական Յիշատակք, յայտնիք և անյայտնիք, գէթ 15 դար շարունակ արտադրեալք մինչև ի մեր օրերս։

Ասոնց ամենէն ինքնանուն կենդանի հաղորդիչքն են՝ իր աստուածապարգև լեզուաւ և ճարտար մատամբք գրուած մատեանք, հեղինակօրէն կամ թարգմանօրէն. որոց բազմաթիւ թերթքն՝ երբ և ուզուի՝ բացուին և խօսին Ս. Սահակայ, Մեսրոպայ, Եղիշէի, Խորենացւոյ, Նարեկացւոյ և Շնորհալւոյ շրթամբք։ Շատ հաճոյ է ազգայնոց ոչ միայն գրոց ձայնը լսել, այլ և հին մատեանէ մի լսել, այսինքն հին՝ երբեմն երջանիկ երբեմն վշտակիր դարուց առած գրուածներն, որք այն հնաւոր հնութեամբ աւելի ազդեցիկ են սրտից, մանաւանդ եթէ գրողն կամ գրել տուողն այլ հռչակուած ծանօթ անձ մի ըլլայ, կամ գիրքն՝ իր ծերութեամբ, գրուածով, զարդերով, և այլն, ակնահաճոյ ըլլայ։

Այս բաներս լաւ գիտեն շատերը, մանաւանդ գրասէրք, որք և արժանապէս և երբեմն չափազանց այլ յարգ կու տան և գին պահանջեն Ձեռագրաց։ Այդպիսի հնութեամբ և արգեամբ նուիրական եղած ճիշդ հազարամեայ մատեան մի ներկայիս ի ձեռս

մեր է, Հայոց ՅԾԱ թուականին գրուած, որ է Փրկութեան 902, գուցէ քանի մի ամի այլ առաջ։ Զորս Աւետարանիչքն են մագաղաթեայ, մեծադիրեան տառերով, մաքուր և ամբողջ պահուած, սկիզբէն քանի մի պատկեր և վերջին Յիշատակարանն պակաս, բայց բուն Աւետարանքն ի սկզբանէ Մատթէոսի ցվերջ Յովհաննու անպակաս են, և շատ յիշատակներ ունին Ժ դարու սկիզբէն մօտ ի վերջ ԺԲ-ին, գրոց կեանքը, պէսպէս գիրուածները պատմելով. որոց հնագոյն գրողն և կարմիր հարուստ հաղցրնոյն եղած է Արծրունեաց առաջին թագաւորին՝ գառող Գագկայ մեծողի կինն, որ իր ընտանեաց մասամբք այլևայլ տեղ գրած է իբրև յառաջ իր անունը ՄԼՔԷ, որ արաբերէն նշանակէ թագուհի, և զայս հայերէնն այլ կցէ արարացեալս։ Մլքէ իր զաւակաց պէս իր ձեռք զարդարելով մատեանն ընծայեր է Վարագայ վանաց Ս. Խաչ եկեղեցւոյն, ուրկից քանի մ'անգամ հեռացեր դարձեր, գերի գնացեր է գիրքն՝ մինչև ի Մշերիս, և վերջապէս շատ կողմերէ քշուած՝ հիմայ հանգչի ի ծոց մեր Ս. Ղազարու կղզեկին, (ուր մտաւ այս տողերս գրողիս հետ, ի 6 յուլիսի, 1832)։

Մլքէի յիշատակագրութենէն երեք դար վերջ ՈԾԷ (1208) թուականին Առաքելոս անուամբ քարտուղար քահանայ մի նախ հաղալով ազատեր է գիրքն և գրեր է յիշատակ մի, յետոյ այլք. ամենէն երկար և շատ տեղ՝ Մլքէի շնորհքով Աւագ ախիճ մի, գուսար Պարոն Մանիրայ՝ որ ուրիշ անուամբ չի կոչեր զինքն, և անոր պէս նորէն «կազմութեամբ և կողափակ նկարակերպ արծաթապատ զարդիւք» զարդարեր է. գրուածին փայլչութենէն երևի որ ԺԴ դարէն նոր չէ այդ ազնիւ Տիկինն, և հաւանօրէն ազատազգի իշխանազուն մի, և ոչ պակաս հաւանօրէն՝ քոյր իշխանափառ գործող և գրող մեծողի արքեպիսկոպոսին Արտազու Ս. Թադէի վանաց՝ Զաքարիայի։

Այս թագուհեաց զգուեալ համբուրեալ և համբուրելի մատեանն բովանդակ 460 թերթ է, ի սկզբան 466 է եղեր, ընդ երկայնն 0,34, լայն 0,27. ի միջի կամ ի լուսանցս ընաւ պատկեր կամ զարդ չունի. այլ ի սկզբան վեց խորան աւետարանաց համարաբարաք, չորս Աւետարանչաց պատկերք, և մի պատկեր Համբարձման Փրկչին, որ առաջ գուշակել թէ կային երբեմն և այլ պատկերք Տնօրէնութեանց Փրկչին, գուցէ և քանի մի ևս խորանաց. առանց կամարաց մէջ կան նշմարք վանաց ծաղու բերող և նուագող, նշանակ մի ևս արքունի, որպէս թուի. աւելորդ է ըսել որ ամենքն այլ գունաւոր են քիչ ոսկւով. և շատն 10 կամ 11 գոյներով, որոց հաւասար գունաւոր հանելու և տպագրելու համար պահանջի համեմատ ծախք։ Պէտք է ծանուցանել և զայս՝ որ պատկերքն չունին բիւզանդական արուեստի նրբութիւն, ինչպէս Լամբրոնացւոյն Աւետարանն, որոյ ճաշակ մի ընծայուած է ի Սիսուան (երես 85), բայց և ոչ անարուեստ են, այլ և յատուկ հայկական ըլլալով՝ յատուկ ևս յարգի արժանի են։

Արդ, այս 11 Պատկերները, քանի մի էջ ամբողջ երես գրուած կամ կարմիր, համաչափ և համագոյն հրատարակուին հանդերձ տեղեկութեամբ»։

ԱՒԵՏԱՐԱՆ ՄԼՔԷԻ

Ա.

ՄԼՔԷ ԹԱԳՈՒՀԻ

Մլքէ որ արաբ ملکه (մալիքա) բառին աղաւաղումն է՝ աւետարանը սատացողին յատուկ անունն է, և կը նշանակէ *Թագուհի*[1]։

Մլքէն Հայոց Սմբատ Ա. Թագաւորին (890-914) եղբօր Շապուհի աղջիկն էր։ Շապուհ իր այս դուստրը, Գագիկ Վասպուրականի իշխանին կնութեան տուած էր. կամ լաւ եւս ըսել՝ Գագիկ ամուսնացած էր իր մօրեղբօր աղջկան՝ Մլքէի հետ, Կ՚ապացուցուի պատմական փաստերով։

Թովմա Արծրունին, Մլքէի ժամանակակից պատմիչը, կը գրէ. «Անդանօր եկեալ Շապուհ եղբայր թագաւորին (Սմբատայ) և կացուցանէ զԳագիկ՝ իշխան Վասպուրական աշխարհին, նա մանաւանդ զի փեսայացուցեալ էր Շապհոյ՝ զԳագիկ ի դուստր իւր» (էջ 265). և թէ Շապուհի այս դուստրը Մլքէն էր՝ ինքը արդէն Մլքէ՝ կ՚ըսէ սատացած աւետարանին յիշատակարանին մէջ. «յաւագնականութիւն ինձ և արքային իմոյ Գագկայ», այս Գագիկը որ արքայ կը կոչուի՝ ուրիշ ոչ ոք է բայց եթէ Վասպուրականի թագաւորը։ Մլքէ 908 թուականին թագուհի կոչուեցաւ. առ հայկական պատմութեան մէջ անծանօթ է. սակայն իր այրը Գագիկ նշանաւոր է Արծրունեաց տոհմին մէջ, և մեծ դեր ունի Բագրատունեաց պատմութեան մէջ[2]։

1. Թագուհի յատուկ անուն կը գործածուի նաև այժմ, ինչպէս յիշատակարանաց մէջ ալ Մելիք և Մելեք (արաբ ملك մալիք), կանանց յատուկ անուն գործածուած է, թէպէտ թագաւոր կը նշանակէ (համմ. Ցուցակ Գրչագրաց Տաշեանի էջ 1115)։

2. Գագիկ, Դերենիկ — Գրիգորի որդին էր, իրեն մայրն էր Բագրատունեաց առաջին թագաւորին (Աշոտի) աղջիկը, որ է Սմբատ Աի և Շապուհի քոյրը՝ Դերենիկ, Վասպուրականի իշխանը, իր հօրմէն և գտնող ընթացքին գոհ եղաւ, սպաննուելով ողբերգական մահուամբ մը 887ին, զոր մանրամասն կը պատմէ Թովմա Արծրունին (տպ. ի Կ. Պոլիս էջ 255-6)։

Երբ Աշոտի որդին Սմբատ թագաւորական գահին վրայ բարձրացաւ, իրեն քեռորդին Գագիկ հոգւով չափ ջանաց անոր թագաւորութիւնը կործանել և ինքզինքը Վասպուրականի թագաւոր հռչակել. գժտեցաւ Սմբատին հետ երբ նա Նախիջևան քաղաքը իրեն չպարգևեց։

Գագիկ, վասն զի տանց ուրիշին օգնութեան իր աղանդը և փափաքանքը չպիտի կարենար ընել՝ անոր համար իրեն դրան նոյն ժամանակի արիւնարբու բռնաւորներու գլխաւորը Յուսուփ, որ արդէն Գագիկի պէս անձի մը կը կարօտէր, վասն զի ինքն ալ կը ջանար Հայոց թագաւորութիւնը կործանել և բոլոր Հայաստանը իրեն հպատակ ընել։ Ազատամիտը շատ ընծաներ տարաւ Յուսուփին և կրցածին չափ Սմբատի վրայ զրպարտութիւններ ըրաւ։ «Իսկ նորա (Յուսուփայ) սխրանաւոր ընկալեալ, կ՚ըսէ ժամանակակից Յովհաննէս կաթողիկոս պատմագիրը, տայ նմա թագ արքայական, և պատիւ և պարգևս արքունականս, ի բռնութեան մեքենայութեան նոցա զայն հնարեալ գործեալ զի դիւրաւ այնուհետև երկպառակութիւն առ ի նմանէ գործեսցէ»։

Սմբատի թագաւորութեան 18երորդ տարին (908 թուականին Քրիստոսի), Գագիկ, իբրև թագաւոր՝ Վասպուրական գաւառ։ Թէպէտ իր կենաց վերջին տարիները խաղաղ կեանք մ՚անցուց և Յունաց պատրիարքին թուղթ մը գրեց, ընդունելով Քաղկեդոնի ժողովը, բայց արդէն շատ առաջ իր անմիաբանութիւնը գոհ գացած էին Սմբատ թագաւորը և ուրիշ իշխանաւոր հայեր, որոնք Յուսուփէն ձերբակալուելով նահատակուեցան 913-4 թուականներուն։

Բ

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մլքէի աւետարանը Ս. Ղազարու գրչագիրներու մատենադարանին մէջ կը պահուի և մեծութիւնն է հրդմար. 34 × 28։

ԿԱԶՄ, փայտեայ–կաշեպատ, սև, երրորդ կամ չորրորդ անգամ նորոգուած. առաջին կողքին վրայ սեւակ մը խորաքանդակ խաչ մը կայ նոյն ոճով քանդակուած շրջանակի մը մէջ. իսկ միւս կողքին վրայ նոյն շրջանակն է գարձեալ որուն մէջ 20 × 9 մեծութեամբ քառակուսիս մը կայ։

ԹՈՒՂԹ, ընդ ամէնը 460, որոնցմէ 6ը խորաններով և պատկերներով լեցուած են. 132 թուղթ՝ Մատթէոսի աւետարան, 83 թուղթ Մարկոսի, 138 Ղուկասու, 101 Յովհաննու. որով ըսել է ամբողջ աւետարանը 920 էջերէ բաղկացած է։

ՆԻՒԹ, սպիտակ գեղնագոյն ողորկուած մագաղաթ, երբեմն հաստ և երբեմն բարակ։

ԳՐՈՒԹԻՒՆ, երկաթագիր. գլխատառերը պարզ են և անհամեմատ երկայն. ընդհանրապէս մաքուր ընթեռնլի և միաձև, բառին վերջին տառը տողադարձ չընելու և լուսանցքին մէջ չանցնելու համար՝ փոքր երկաթագիր որ կը գրէ. նոյն փոքր գիրն է նաև լուսանցքին մէջ եղածը։ Թանաքին գոյնը՝ ոչ բոլորովին սև այլ ջնարակի մութ գոյն մ՚է։ Զարդագիր բնաւ չունի։ Խորաքանչիւր էջ — երկսիւն — 14 տող ունի. սիւնին մեծութիւնը հրդմար. 24 × 19։

ԹԵՐԹ՝ 58, որոնց իւրաքանչիւրն ունի 8 թուղթ՝ բաց ի մի քանիներէ. թերթերուն թիւերը էջին վերի լուսանցքին մէջ գրուած են, և թուելու համար հայկական տառերը կը գործածուին բոլորովին տարբեր հաշուով, օրինակի համար Ա = 1, Ժ = 10, Ի = 11, Լ = 12 և այլն. մինչև Մարկոսի աւետարանին վերջը Ո (= 28) թերթ. դարձեալ Ա ով կը սկսի Ղուկասու աւետարանը և կը հասնի մինչև Վ (= 30)։ Էջին վարի լուսանցքին մէջ, սև բոլորգրով, — վերջի դարու գիր, — թերթերը կը համրուին Աէն սկսեալ մինչև ԾԸ (= 58)։

ԽՈՐԱԳԻՐՔ աւետարանաց՝ նոյն գրով և թանաքով. իւրաքանչիւր աւետարանի սկիզբը և վերջը գրուած է. «ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՏԹԵՈՍԻ». ԱՒԵՏԱՐԱՆ ԸՍՏ ՄԱՐԿՈՍԻ». և այլն։

ԼՈՒՍԱՆՑԱԶԱՐԴՔ չկան բնաւ, միայն անձև քառակուսիներու մէջ — նոր ձեռքէ շինուած — աւետարանի բաժանումներու տառեր կան։

ԽՈՐԱՆՔ՝ վեց տախտակ, գծագրուած առաջին երեք թղթերու վրայ։ Առաջին խորանը, որուն կամարին վրայ երկու կարմրագոյն տատրակներով և սաներով սիրամարգներ կեցած են՝ կը յիշեցնէ Լամբրոնեցայ աւետարանին մէկ խորանը (տ. Սիսուան էջ 84) կամ լաւ եւս Ս. Ղազարու գրչագրատան մէջ գտնուած հին (անթուական)

աւետարանի մը խորանը. այս խորանին մէջի վերնագիրը, որ խորանէն զուրս տարբեր լուսանցքին մէջ կը գտնուի հետեւեալն է՝ փոքր երկաթագրով «Եւսեբիոսի եղբաւր սիրելւոյ ի տէր ողջոյն»։ և վերէն կը սկսի «Ամմոնի Աղեքսանդրացւոյ բազում աշխատութեամբ և ճշգրտիւ փոյթ ի մէջ առեալ» և այլն, ամէն աւետարանաց սկիզբը գտնուած ծանօթ գրութիւնն, որ կը լենայ երրորդ խորանին մէջ (էջ 2ա)։ Երկրորդ խորանին մէջ նկարուած է ծառ մը, զոր արուեստը գրեթէ անկարելի է, որուն վրայ կայ տարօրինակ նաւակ մը, ձկներ, սագեր և կոկորդիլոսներ։

Երրորդ խորանը ճիշդ նոյն է երկրորդին հետ, միայն հոն երկու նաւակ կը տեսնուին կարմիր նաւավարներով. և մէջի շարունակեալ գրութիւնը՝ միջին – երկաթագրով գրուած է, ամբողջ էջը լեցնելու նպատակաւ։

Չորրորդ խորանը ինչպէս և վեցերորդը՝ երկսին խորաններ են, իսկ հինգերորդը եռասին, որոնց մէջ փոքր երկաթագրերով չորս աւետարաններու համեմատութիւնը գրուած է[1]։

ՆԿԱՐՔ հինգ են թուով, առաջինը կը ներկայացնէ Քրիստոսի համբարձումը, իսկ միւս մնացածները չորս աւետարանիչներն են. նկարները ունին իրենց հնութեան նշանը — տեղ տեղ գունաթափ եղած են. — բազմագունեան, գեղեցիկ և փայլուն։

ԺԱՄԱՆԱԿ ԳՐՈՒԹԵԱՆ՝ Ժ դարու սկիզբը, հաւանականաբար 902ին, ինչպէս ըսուած է արդէն. վասն զի աւետարանին վերջի էջին մէջ տեղը ամէն քառակուսիի մը մէջ գրուած է ՅԾԱ (թուական) (= 902) Արաց ԻԲ. Բ. Արեգ Զ. Ե։

ԳՐԻՉ և ՆԿԱՐԻՉ, անծանօթ են. ՏԷՐ, թերևս Վարագայ վանքը։ ՍՏԱՑՈՂ, Մլքէ Թագուհի։

ՀԱՆԴԱՄԱՆՔ, բաւ բաւականի լաւ. միայն Մատթէի առաջին էջին երկրորդ սիւնը մասամբ ընթեռնլի. և երկու առաջին թղթերու լուսանցքները փճացած ըլլալով աւետարանի փոքր մաս մը անընթեռնլի կը մնայ. նոյնպէս Ղուկասու Զ թերթին երկու թղթերը այրող հեղուկէ մը փտտուած են և հազիւ կը կարդացուին։ Անտարակոյս է թէ վերջին կամ աւելի կազմող մը՝ Աւետարանի մէկ կամ երկու մագաղաթը հանած է և անոնցմով միացուցած է քայքայուած մագաղաթները ինչպէս որ կը տեսնուի. դարձեալ յայտնի կ'երևի՝ որ վերջին կազմողը աւետարանին երեք լուսանցքներն ալ կտրած է և այնքան խոր՝ որ երբեմն լուսանցքին մէջ գտնուած բառերու մէկ երկու տառերն ալ կտրուած են։

Աւետարանի գրութենէն եօթը դար վերջ 1682ին Քութաթեցի Պէտրոս, Մէկսէդ մը գնելով Աւետարանը՝ Մարկոսի վերջը գրուած հին յիշատակարանը կը քերթէ և Մեսրոպ վարդապետի մը գրել կու տայ նոր թանաքով — բոլորգիր — իր ըրած բարի գործը!

Դարձեալ Աւետարանի վերջի թուղթին վրայ հին յիշատակարան մը կը տեսնուի, երկաթագրով, զոր վերջի դարերու մէջ աւելի մը զայն քերթած է և բոլորգրով յիշատակարան մը գրած է, այս ևս ջնջուած է և բոլորովին անընթեռնլի կը մնայ։

ՀՆՈՒԹԻՒՆ. Նախ հայկական տառերը ներկայիս համաձայն չի հաշուուիր, ինչպէս Ժ = 10. Ի = 20. Լ = 30. Այլ Աւետարանի գրիչը Ժն 10 կը համարի, Ին 11, Լը 12, և այլն. գիրը խոշոր երկաթագիր է. նիւթը մագաղաթ. թանաքին գոյնը ոչ բոլորովին սև, ճիշդ նման Լազարեան ճեմարանի հռչակաւոր աւետարանի թանաքին գոյնին։ Մինչև աս կը գրէ փոխանակ օ ի, ղ՝ փոխանակ յ ի, Եթե, եին, և այլն, փոխանակ եթէ ի, էին ի։

Վերջակէտ (։) բնաւ չի գործածեր. բայց երբ հարկ կ'ըլլայ վերջակէտ դնել՝ կէտ մը (.) կը դնէ տողէն բարձր, ինչպէս նոյնը կ'ընէ Լազ. Ճեմարանի Աւետարանը։

Աւետարանի սկիզբները ի նախադրութեան փչիկ (,) դնելու տեղ գրին վրայ (..) այսպէս երկու կէտ կը դնէ։

Գալով աւետարանի բնագրին՝ Լազ. Ճեմարանի աւետարանին տարբերութիւնները չկան Մլքէի աւետարանին մէջ. բայց միայն փոքր քերականական տարբերութիւններ. օրինակի համար, Մատթէոսի Ե գլ. 13 համար (տպ.) «յաղիցի», ձեռագիր՝ «յաղեսցի» 41 համար «Մղոն մի». ձեռագիրը «Մղեան մի». 42 համար «որում խնդրէ» ձեռագիրն «որ խնդրէ»։

Գ.

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Հաւանական է որ Մլքէ այս աւետարանը Վարագայ վանքին միաբաններէն մէկուն գրել տուած է. վասն զի խորաններուն նկարները՝ ինչպէս ծառը՝ Վանայ լիճը կը յիշեցնեն, որոնք երկուքն ալ՝ թէ Վարագայ վանքը և թէ Վանայ լիճը, Վասպուրական նահանգին մէջ կը գտնուին։

Մլքէ՝ Թագուհի կուսակէն վերջ, 908 թուականը անցած, այս աւետարանին հարուստ և շքեղ կողք մը անցուց և Վարագայ վանքին նուիրեց, ինչպէս կ'ըսէ յիշատակարանին մէջ. «Ես Մլքէ աղախին Քրիստոսի և թագուհի Հայոց...[2] Թվականիս եսու զաւետարանս ի Վարագի սուրբ Աստուածածինս զոր իմ ձեռամբս և ծախուք (ծախսուք) իմ շինեալ»։

Սակայն այս փառահեղ աւետարանը միշտ նոյն վանքին մէջ չի մնաց, արաբներու սիրտ աչքերը միշտ անոր հարուստ կողքին յառած էին, և արդէն ԺԳ դարու սկիզբը Վարագայ վանքին մէջ չէր գտնուեր. վասն զի 1208ին Անդրէաս անունով քահանայ մը առնելով անոնց ձեռքէն՝ դարձեալ Վարագայ վանքին կը նուիրէ, ինչպէս կը գրէ յիշատակարանին մէջ. «Ի ՈԾԷ թուականիս ես Անդրէաս քահանայ թափեցի զաւետարանս յանաւրինաց», և այլն. (տես Յիշ. 15)։ Աւետարանը Վարագ դարձաւ՝ կողոպտուած արծաթապատ կողքը։ Մէկ դար ետք Աւագ[3] տիկին «արծաթապատ նկարակերպեալ զարդիւք», կողք մը շինել տուաւ Սիմ[էօն] անուն մէկու մը ձեռքով, կրկին կազմել տալով զայն. այս Սիմէոն անշուշտ Վարագայ միաբաններէն էր. իր անունը արձանագրուած կը գտնենք Ղուկասու աւետարանին վերջը (տ. Յիշ. 16)։

Այս հարուստ կողքին պատճառաւ, դարձեալ աւետարանը գերի գնաց. 1515 թուականին Յովհաննէս արեղան «որդի Անդրէաս քահանայի» ինչպէս կը գրէ յիշատակարանին մէջ, կը գնէ անօրէններէն և Ալեքսիանոս արեղային կազմել կու տայ, վասն զի Աւագի հարուստ կողքը գողցուած էր և աւետարանը քայքայուած։

1. Ն. Շերենցիի գրածին համեմատ՝ պէտք է տասը խորան ըլլայ աւետարանին. կան աւետարաններ որոնց մէջ այս խորանները 10 տախտակներու մէջ նկարուած են, և կան իսկ որ մէկ տախտակի մէջ երկու կամ երեք խորաններ նկարելով տասը թիւը լրացուցած են, խորաններու նկարները ճիշդ նոյն նկարագրութիւնը չունին ինչպէս որ կը ստորագրէ Շերենցին իր Մատթէի մեկնութեան սկիզբը՝ Տպ. ի Կ. Պոլիս 1825։

2. Բուն թուականը քերթուած է և ուրիշ ձեռքով գրուած ՇԺԵ (1066) սև և նոր թանաքով. սակայն նախորդ թուականի մնացած հետքէն կրնանք հերքել զայն. առաջին գիրը, տարակոյս չկայ թէ Յ գիրն ըլլայ. երկրորդ գիրը Կ է ինչպէս կը տեսնուի, իսկ երրորդը առելի Ա ի ման է. և կ'ըլլայ ՅԿԱ = 912։

3. Այս Աւագ տիկինը պէտք էր Վասպուրականի նահանգէն ըլլալ. հաւանական է և կրնամ ըսել առոյգ թէ սա Զաքարիայի, Արտաշու (Թագէի վանաց) եպիսկոպոսին քոյրն էր. — Արտաշ գրեթէ դրացի Վարագայ վանքին — վասն զի Զաքարիա՝ արձանագրութեան մը մէջ իր հայրը «Պարոն Մանուէլ» կը յիշէ. նաև Աւագ տիկինը յիշատակարանին մէջ «Ծնաւղաց իմոց Պարոն Մանիլայ» (Մանուէլի) կը գրէ. (տ. Յ. Շահխաթ. Բ. էջ 320)։

Յովհաննէս զայն Վարագ չի դարձըներ, որովհետեւ կէս դար առաջ 1578ին Մարտիրոս, տէր Ախմանի որդին, կը ստանայ աւետարանը և Մկրտիչ եպիսկոպոսին յիշատակարան մը գրել կու տայ (տ. Յիշ. 2)։

Ասկէց վերջ գործածել այլազգւոյ ձեռք կ'անցնի, և մի քանի բարեպաշտ անձինքներ միանալով կը գնեն զայն և Վարագայ վանքը կը դրկեն. «վասն այնոր ազատեցաք յԱզգալեաց ի Վարագ որ լսեալ էաք թէ Վարագա գիրն գերի չէ լինիլ»։ (Յիշ. 13)։

Մէկ անգամ մ'ալ Վարագայ վանքէն հեռացաւ Մլքէի աւետարանը և այլ ևս հոն չի դարձաւ. 1682ին Թաւթաթեցի Գէորգ՝ զայն կը գնէ և Մարկոսի վերջը գրուած հին յիշատակարանը քերթելով իր յիշատակարանը գրել կու տայ, ուր կը ծանուցանէ Աւետարանին Թաւթաթու ս. Աստուածածնայ եկեղեցւոյ նուիրելը. կ'անիծէ զայն «որ հանել ջանայ (զաւետարանն) ի դրանէ սուրբ Աստուածածնին»։ 1830ին Նախիխեանց ազգասէր նուիրեց զայն մեր միաբանութեան, յանձնելով մեր Հ. Եփրեմ Վ. Սեթեանի, որ բերաւ ի Կ. Պոլիս, և ձեռամբ Հ. Մկրտիչ Վ. Աւգերեանի հասաւ հոս ի Ս. Ղազար։

Դ.

ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

1. Մատթէոս և Մարկոս աւետարանչաց նկարներուն տակ լուսանցքին մէջ գրուած է.

«Ով սուրբ աւետարանիչքդ Քրիստոսի բարեխօս լերուք Գէորգեան[1] և ծնողացն իւրոց և կողակցին իւրոյ և եղբարցըն որդւոց իւրոց Գոհքրանուն և Աւրանգիլին և ամենայն ազգականաց իւրեանց։

2. Ջմերչին[2] ստացող սուրբ աւետարանիս տէր Մարտիրոս որ ստացաւ զսայ ի հալալ ընչից իւրոց յիշատակ իւր և ծնաւղաց իւրոց հաւրն իւր տէր Սիմաւոնին և մաւրն իւր Դզին և կողակցին իւր Գաւհարին և որդւոյն իւր Սիմաւոնին և դստերն իւր Մարեանին և քուերն իւր Նրանոսին, Հիրիխանին, Փէկիխանին, և ազգականաց իւնց Մարկոս եպիսկոպոսին, Սարգիս եպիսկոպոսին, Ռստակէս եպիսկոպոսին, Ամիրդուլին, Այրունին. և եղբարց իւնց Մարտիրոսին, (Ա)ղբունին, Սաւղուշին որ ի Քրիստոս են հանգուցեալ այլ և մի բերան Աստուած ողորմի ասէք զի ձեզ դորին (դիւրին) է ասելն և մեզ կարի պիտանի. և թուականութեանս Հայոց Ռ. ու ԻԷ (= 1578)։ Այլ և յիշեցէք Մկրտիչ եպիսկոպոսն որ յիշատակարանս գրեցի փառք յաւիտեանս ամէն։ Այլ և յիշեցէք Գուլխանց առաջնորդն և իւր գաւառն Ղարբեւ հաւատացեալքն։

3. [3]Աստուածարեալ և յոգներանեան մանկունք մաւր սրբոյ սիովնի, որք հանդիպիք սմա ուսուցանելով և յուսացողիք ի սուրբ պատուիրանացս յիշել զերախտիս աստուածութեանն իւրոյ. և զմեր կատարմանն զոր ճշմարիտ և Աստուածն բան Յիսուս Քրիստոս եցոյց ի մեզ, ասել և ուսուցանել զքանչելիս զաւրութեան նորա և զհրամանն պատուիրանաց նորա։ Աղաչեմ ի նոյն յարմանախաւսումբ դասուէ յիշել ի տէր զԱւագ տիկին աղախին տեառն և զծնողս նորին որ վերստին նորոգել ետ զսուրբ աւետարանս կազմութեամբ և կողափակ արծաթապատ նկարակերպ զարդիւք։

4. Ջմերչին[4] ստացող սուրբ աւետարանիս զոր ստացայ հալալ արդեանց յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց Բայինտուրին և Շամախ-գուլին։ Եւ ինձ Գէորգիս[5], և իմ որդոցն Գոհքրանուն և Աւրանգիլին։ Եւ իմ կողակցուն Թինուրինին։ Եւ դստերն իմոյ Անային, ինձ և որդոց իմոց յիշատակ և բարեխօս առաջի Քրիստոսի հոգւոց մերոց և զկենդանեաց փրկիչ և ազատիչ յամենայն չարէ, և ամենայն արեան մերձաւորաց։ Եւ եդի զսա յիշատակ ի դուռն Թաւթաթուս սուրբ Աստուածածնին, ով որ յանցգնի հանել ի դրանէ սուրբ Աստուածածնին ՅԺԸ հայրապետացն անիծեալ լինի։ Թուին ՌՃԼԱ (= 1682)։

5. Հետևեալ աղիւսակը գրուած է 1, 2, 4 Յիշատակարաններու մէջ.

Է	Յ	Ա	Գ	Ա	Յ	Է
Յ	Ա	Գ	Ա	Գ	Ա	Յ
Ա	Գ	Ա	Ր	Ա	Գ	Ա
Գ	Ա	Ր	Ա	Ր	Ա	Գ
Ա	Ր	Ա	Վ	Ա	Ր	Ա
Գ	Ա	Ր	Ա	Ր	Ա	Գ
Ա	Գ	Ա	Ր	Ա	Գ	Ա
Յ	Ա	Գ	Ա	Գ	Ա	Յ
Է	Յ	Ա	Գ	Ա	Յ	Է

ԱՒԵՏԱՐԱՆՍ

Աստուած ողորմի ստացողի նորին Մլքէ Թագուհոյ

6. Ես[7] Մլքէ աղախին Քրիստոսի և Հայոց Թագուհի...[8] բժականիս, ետու զաւետարանս ի Վարագի սուրբ Աստուածածինս զոր իմ ձեռամբս և ծախաւք իմ շինեալ յաւգնականութիւն ինձ և արքային իմոյ Գագկայ և զաւակաց իւրոց. ով որ կարդայ յաղաւթս յիշեք առաջի Աստուածամաւր(ս), և Աստուած հասարակաց ողորմեսցի։

7. ԶԱնդրէաս[9] և զԳէորգ քահանայքս ստացաւղք սուրբ աւետարանիս յիշեսջիք ի Քրիստոս աղաչեմք։

8. ԶԱւագ[10] տիկին աղախին Քրիստոսի և զծնողս նորին յիշեսջիք ի մաքուր յաղօթս ձեր, որ նորոգեաց զսուրբ աւետարանս կազմութեամբ արծաթապատ նկարակերպ զարդիւք։

9. Շնորհօք[11] և կարողութեամբ ամենազօր բանին Աստուծոյ. Ես

1. Գէորգ՝ 1682ի գրած է այս յիշատակարանը (հմմտ. Յիշատ. 5. 9. 12. 17.)։
2. Յովհաննու աւետարանչի պատկերին տակ գրուած է յիշատակարանս։
3. Յովհաննու պատկերին տակ (Թղթ. 6բ) երկրորդ սիւնին մէջ։
4. Մատթէոսի աւետարանին վերջընթեր թուղթին վարի լուսանցքին մէջ գրուած, սև բոլորգիր։
5. Առոր միւս յիշատակարանները՝ տես Յիշատակ. 1, 12։
6. Ընթերցողը պէտք է կեդրոնի Վ. գրէն սկսի. որ ուղղութեամբ ալ որ բանէ, դէպ ի վար դէպ ի վեր, դէպ ի աջ կամ դէպ ի ձախ մինչև հեռաւոր ընթերցումը պիտի ունենայ. «Վարագայ է», որուն վրայ պէտք է աւելցնել նաև ԱՒԵՏԱՐԱՆՍ ստորագիրը. ընթերցումը մինչև չորս անկիւններէն մէկուն մէջ կ'աւարտի։
7. Մատթէոսի աւետարանին վերջը գրուած միջին-երկաթագրով։
8. ՅԿԱ թուականը քերթուած է և գրուած ՇԺԵ. հմմտ. գլուխ Գ։
9. Մլքէի յիշատականին անմիջապէս կը յաջորդէ. Տես Յիշատակարան 15։
10. Մարկոսի աւետարանի առաջին էջին վարի լուսանցքին մէջ գրուած. նոյն գրիչն է հմմտ. յիշատ. 4։
11. Այս յիշատակարանը գրուած է Մարկոսի վերջը, հին երկսիւն երկաթագիր քերթուած յիշատակարանին վրայ. հին յիշատակարանին երկրորդ սիւնին կէսը՝ որ բոլորովին ջնջուած չէ՝ հետևեալն է... «ԻՍԿ ՈՐ ՀԱԿԱՌԱԿ ԵԼԱՆԷ ԵՒ ՀԱՆԷ ԶԳԻՐՍ Ի ՎԱՐԱԳԱՑ ԻՆՔՆ... ՌԱՍՑԻ (Ռոսցի?) ՅԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՒ Ի ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԷՍ. ԵՒ ՈՐ ՊԱՀԷ ՅԵԿԵՂԵՑԻՍ...

նուաստ ծառայ Քրիստոսի, Քուխաթեցի Յոհաննուրի որդի Գէորգիս[1], տեսի զսուրբ աւետարանս գերի ի ձեռն Մէհմէտի[2], և սէր իմ բորբոքեցաւ ի սէրն Քրիստոսի, և գնեալ ազատեցի ի ձեռաց բերանձաւորաց և ետու յիշատակ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին. որ է յիշատակ ինձ Գէորգիսս և հօրն իմ Յոհաննուրին, և մօրն իմ Աննային և կողակցին իմոյ Շամանգուլին, և որդւոցն իմոց Գոհերձուն, և Աւրանգիլին որ և բարեխօս լինի առաջի Քրիստոսի հոգւոց մերոց և ամենայն ննջեցելոց և ամենայն արեան մերձաւորաց. և ով որ ընթեռնուք և կամ ուխտ առնելով, մէկ բերան չի ողորմի ձայն մեղայի յիշէ զմեզ և ողորմի ասէ. և զոր յիշողդ յիշեալ լինիք առաջի Քրիստոսի և միասնեցուք զայսոսանն և զոչիք ողորմութիւն. և ով որ հանել ջանայ զսա ի դրանէ սուրբ Աստուածածնին, անէծս Քրիստոսի Լինին առնելն ամեն առանին։

Գրեցաւ թվին ՌՃԼԱ (= 1682) մայիս ամսոյ ԺԴ ի քաղաքն Քարարպիս, ձեռամբ անարժան միայն վարդապետի Մեսրոպայ որ էի յայլմ ամի Նուիրակ ս. Էջմիածնի։

10. ԶԱւագ[3] Տիկին ծառայ Քրիստոսի և ծնողս նորին յիշեսջիք ի տէր, որ զարդարեաց զսուրբ աւետարանս արծաթապատ նկարակերպ զարդիւք։

11. ԶԱւագ[4] աղախին Տեառն և զծնողս նորին յիշեսջիք ի Տէր աղաչեմ։

12. Ես[5] Քուրթաթեցի Յոհաննուրի որդի Գէորգիս գնեցի զսուրբ աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց և կողակցուն իւրոյ և որդւոց իւրոց Գոհերձուն և Աւրանգիլին։ Եւ ետու ի դուռն սուրբ Աստուածածնին յիշատակ. ով որ յանցցէն հանել Քրիստոսի ղատաստանին պարտական լիցի մեզ։ Գրեցաւ թուին ՌՃԼԱ։

13. Ես[6] Մուրդարմիշ և Մարթմիշ և Տիրատուր Յադգար և Յալտաշ Շաքար, գնեցինք ի սուրբ աւետարանս ի հալալ ընչից մերոց ի յայլազգէ և ղարկեցաք ի վանքս սուրբ Նշանն յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց. վասն այնոր յԱզգուխեաց ի վանքս որ լսել եղեն ըէ վանքս գիրն գերի չէ լինի. և զմեզ յիշեսջիք առաջի սուրբ Նշանացդ և յիշողք յիշեալ լիցի. ամէն։

14. Ես Յոհաննէս[7] երէցս գնեցի զաւետարանս ի անօրինաց և վերստին կազմել ետու, վասն յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց հօրն իմ Անդրեաս քահանային և մօրն իմ Գոհարշին, և եղբարցն իմ Առաքել-քահանային, և Տէրունականին և եղբօրորդացն Գասպին և Աւորին, Աստուած փայել տացէ։

Զկազմող Ալէքսանդր երէցս աղաչեմ յիշեցէք թվ. ՋԿԴ (= 1515).

15. Ի ՌՃԼ.[8] թուականիս Հայոց, Ես Անդրիաս քահանայ բարեգի զսուրբ աւետարանս ի յանօրինաց և վերստին ետու զաս յընծայս սրբոյ Նշանին վանացս, յիշատակ ինձ և ծնողացս եղբար իմոյ Գէորգեայ քահանայի։

Արդ որք լուսաւորիք ի լուսաճաճանչ աւետարանի ճրագանացս, յիշեսջիք ի Քրիստոս զիս զԱնդրիաս և զեղբայրն իմ զԳէորգ և զՀայրապետ և զՄարգիս և զծնողսն մեր, և Աստուած ձեզ ողորմեսցի. ամէն։

16. Շնորհօք[9] ամենակալ մեծածնուն բարերարին Աստուծոյ, և բանիւ բանին Աստուծոյ, ես Աւագ տիկինս յոգնամեղ աղախին Աստուծոյ, և տեառն Յիսուսի Քրիստոսի ծառայ. միաբանեցայ ի հաւաքաւոր և ի մեծ ուխտն վանքաց և ետու վերստին նորոգել զսուրբ աւետարանս ի յարդար արդեանց իմոց, կազմութեամբ և կողափակ նկարակերպ արծաթապատ զարդիւք զարդարեալ, յիշատակ ինձ և ծնաւղաց իմոց պարոն Մանվլայ և զողակցի իւրոյ։ Եւ արդ աղաչեմ զձեզ տեառնք ո՛վ զաւք յուսերամից, որք լուսաւորիք յաստուածաշնորհ աւետարանս ձաւնիցս և հանգիւք այս սուղ ինչ գաղափարութեանց, լի սրտիւ աստուցիք. տէր Յիսուս ողորմեա քաղցրութեամբ քո վերջակէտ անուանեցս։ Եւ Քրիստոս Աստուած յիշողացդ և յիշելոցս ողորմեսցի, կրկին կենաւք և երկրորդ աշխարհաւք, որ է աւրհնեալ յամենայնի յաւիտեանս. ամէն։

Տեառն և զբարեմատար կազմող սուրբ աւետարանիս պատուեր բանի Սիմ. (Սիմեոն կամ Սիմաւոն) աղաչեմ յիշել ի տէր։

17. Զվերջին[10] ստացող սուրբ Աւետարանիս որդեակ այրն Գէորգի գնեաց ի Մէկնէյից և եդ յիշատակ ի դուռն սուրբ Աստուածածնին. անջինջ յիշատակ իւրն, և կողակցին իւրոյ Աննային և հօրն Յոհաննուրին և մօրն Շամանգուլին և որդոց իւրոց Գոհերձուն և Աւրանգիլին, բարեխօս իւրեանց հոգւոյն և ննջեցելոց իւրեանց և ազատէ յամենայն չարէ զկենդանիս համայն ազգայնօքն իւրեանց։

Գրեցաւ թուին ՌՃԼԱ։

18. Աստուած ողորմեսցի Մլքէ թագուհւոյ ստացողի սուրբ աւետարանիս[11]։

19. Տէր Յիսուս ողորմեա Աւագին և ծնաւղաց նորա որ վերստին զարդարեաց զսուրբ աւետարանս ի հալալ արդեանց իւրոց[12]։

20. Աւետարանի վերջի էջին մէջտեղը քառակուսի մը գծուած է որուն վրայ գրուած է «ՆԿԶ թերթ»․ իսկ մէջը

«ՅՃԱ թ․
Արաց ԽԸ, Բ
Արեգ Զ, Ե»

Ե

ԱՒԵՏԱՐԱՆԻ ԼՈՒՍԱՆՑՔԻՆ ՄԷՋ ՆՇԱՆԱԿՈՒԱԾ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹԻՒՆ

Մլքէի աւետարանին լուսանցքի մէջ նշանակուած են նաև բառեր, որոնք ուրիշ հայկական բնագիր օրինակ մը կը ներկայացնեն. կարևոր կը համարինք այս բոլոր բաղդատութիւնները ընել հոս. նախ դնելով Բնագիրը, յետոյ լուսանցքին մէջ նշանակուածը, ինչպէս և վուլկաթան՝ որ գրեթէ միշտ համաձայն է լուսանցքի մէջ նշանակուած տարբերութեան. աստղանիշով (*) կը նշանակենք նաև յունարէնի այս կամ այն թարգմանութեան համաձայն ըլլալը։ Այս բաղդատութենէն կը տեսնուի որ շատ անգամ լուսանցքի տարբերութիւնը համաձայն կ՚ընթանայ վուլկաթայի հետ և անհամաձայն Յունարէնի։

1. Աստ միւս յիշատակարանները տես Յիշատակ. 1, 5։
2. Վրացւոց մէկ ցեղն է, որոնք Նըգէրացի ալ կը կոչուէին։
3. Ղուկասու աւետարանին առաջին էջին վարի լուսանցքին մէջ գրուած. տես Աւագի միւս յիշատակարանները 4. 8։
4. Ղուկասու աւետարանին վարի լուսանցքի մը մէջ (թերթ ԽԲ)։
5. Ղուկասու աւետարանին վերջընթեր թուղթին վարի լուսանցքին մէջ գրուած. Քուրթաթեցւոյն միւս յիշատակարանները տես Յիշատակ. 1, 5, 9։
6. Այս անթուական յիշատակարանը գրուած է սև թանաքով բոլորգիր՝ Ղուկասու աւետարանին վերջի էջին երկրորդ սիւնին մէջ։
7. Ղուկասու վերջին էջին վարի լուսանցքին մէջ գրուած է այս յիշատակարանը։ Աւետարանին ներկայ կազմը թերևս Յովհաննէս երեցայի ձեռքով եղածն է։
8. Այս յիշատակարանը միջին երկաթագրով (թանաք հին սևորակ) գրուած է 1208ին՝ Ղուկասու վերջի թուղթին Բ էջին առաջին սիւնին մէջ. տես միւս Յիշատակարան 7։
9. Աւագի յիշատակարանին գրիչը կարմրով է Սիմէոն, որ անշուշտ Վրացւոց միաբաններէն էր։ Այս յիշատակարանը նախորդ Անդրէաս քահանային յիշատակարանին դիմացը գրուած է։
10. Յովհաննու աւետարանին վերջերը (ՄԸ թերթին մէջ) էջին վարի լուսանցքին մէջ գրուած է։
11. Այս յիշատակարանը գունատ թանաքով գրուած — հազիւ ընթեռնլի — Յովհաննու աւետարանի վերջը գրուած է. գրին ձեռ և ուղղագրութիւնը բաղդատմամբ Մլքէի բուն յիշատակարանին կը վկայեն վերջի դարու գրուած ըլլալը։
12. Այս ալ գրուած է 18որդ յիշատակարանին ներքև։

ՄԱՏԹԷՈՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	ի Լատինէն	Վուլգատա
Զ. 21.	Ուր գանձք ձեր* են անդ և սիրտք ձեր լիցին.	Ուր գանձ ձեր է* անդ և սիրտ* ձեր լիցի*։	Ubi enim est thesaurus tuus, ibi est et cor tuum.
Զ. 28.	Հայեցարուք ի շուշանն* վայրենի որպէս աճէ*, ոչ ջանայ* և ոչ նիւթէ*։	Հայեցարուք ի շուշանն վայրենի որպէս աճեն, ոչ ջանան և ոչ նիւթեն։	Considerate lilia agri quando crescunt: non laborant, neque nent.
ԺԱ. 20.	Եւ ոչ ապաշխարեցին։	Զի* ոչ ապաշխարեցին։	Quia non egissent penitentiam.
ԺԳ. 55.	Եղբարք սորա Յակոբոս և Յովսէս* և Սիմոն և Յուդա։	Եղբարք սորա Յակոբոս և Յովսէփ և Սիմոն և Յուդաս։	Frater ejus Jacobus et Joseph et Simon et Judas.
ԺԴ. 6.	Կաքաւեաց դուստրն Հերովդիայ...	Կաքաւեաց դուստրն Հերովդիադայ*։	Saltavit filia Herodiadis...
ԺԵ. 6.	Խոտէք զբանն Աստուծոյ։	Խոտէք զպատուիրանն* Աստուծոյ։	Irritum fecistis mandatum Dei.
ԺԷ. 25.	Թագաւորք ազգաց։	Թագաւորք երկրի*։	Reges terræ.
ԺԸ. 24.	Պարտապան մի բիւր* քանքարոյ։	Պարտապան մի բազում տաղանդաց*։	Qui debebat ei decem milia talenta.
ԻԱ. 16.	Կատարեցեր* զօրհնութիւն։	Կազմեցեր զօրհնութիւն։	Perfecisti laudem.
ԻԴ. 42.	Զի ոչ գիտէք յորում ժամու* տէրն ձեր գայ։	Զի ոչ գիտէք յորում աւուր տէրն ձեր գայ։	Quia nescitis qua ora Dominus vester venturus sit.
ԻԶ. 15.	Եւ նոքա կշռեցին նմա երեսուն արծաթի։	Եւ նոքա ուխտեցին* նմա երեսուն արծաթի։	At illi constituerunt ei triginta argenteos.
ԻԶ. 41.	Զի մի անկանիցիք* ի փորձութիւն։	Զի մի գայցէ փորձութիւն։	Non licet eos mittere in corbonam.

ՄԱՐԿՈՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	ի Լատինէն	Վուլգատա
Ա. 13.	Եւ էր նա անդ զաւուրս* քառասուն։	Եւ էր նա անդ քառասուն տիւ և քառասուն գիշեր։	Et erat in deserto quadraginta diebus et quadraginta noctibus.
Բ. 14.	Եւ մինչդեռ անցանէր ետես զՂեւի Ալփեայ։	Եւ մինչդեռ անցանէր ետես զՅակոբոս Ալփեայ։	Et cum præteriret vidit Levi Alphæi.
Բ. 16.	Ընդ մաքսաւորս ուտէք և ըմպէք։	Ընդ մաքսաւորս ուտէ* և ըմպէ*։	... mangiat et bebit.
ԺԳ. 25.	Աստեղք յերկնից թօթափեսցին։	Աստեղք յերկնից անկցին*։	Stellæ cæli erunt decidentes.

ԺԶ. 9–20. Մարկոսի աւետարանի այս վերջին մասը, որ կը սկսի «Յարուցեալ Յիսուս» և «որ երթայր զհետ նոցա» կը պակսի Մլքէի աւետարանին մէջ, ինչպէս Յունարէնին և մեր հին ձեռագիրներու մէջ թէպէտ Վուլկադայի մէջ կայ ամբողջ այս մասը։

ՂՈՒԿԱՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	ի Լատինէն	Վուլգատա
Ա. 28.	Եւ եկեալ առ նա (հրեշտակն)...	Եւ մտեալ առ նա (հրեշտակն)...	Et ingressus Angelus ad eam...
Ա. 61.	Որոյ կոչի անուն Յովհաննէս։	Որ կոչի յանուն այս։	Qui vocetur hoc nomine.
Գ. 30–1.	Որ Յովնանայն, որ Եղիակիմայն։ Որ Մեղքեայն։	Որ Յովնանայն*, որ Եղիակիմայն*։ Որ Մեղեայն*։	Qui fuit Jona, qui fuit Eliakim. Qui fuit Melea.
Է. 33.	Եկն Յովհաննէս Մկրտիչ ոչ ուտէր և ոչ ըմպէր։	Եկն Յովհաննէս Մկրտիչ ոչ ուտէր հաց* և ոչ ըմպէր գինի*։	Venit enim Joannes Baptista, neque manducans panem, neque bibens vinum.

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	ի Լատինէն	Վուլգատա
Զ. 12.	Ժողովեցէք զնշխարհս* կոտորոց։	Ժողովեցէք զկոտորս։	Colligete quæ superaverunt, fragmenta.
Զ. 29.	Զի հաւատասջիք յայն որ առաքեացն զիս։	Զի հաւատասջիք յայն զոր* առաքեաց նա*։	Ut credatis in eam quem misit ille.

Ինչպէս յունարէն և մեր հին գրչագրիր աւետարաններու մէջ կը պակսի «իբր կնոջ շնացելոյ», այնպէս նաև Մլքէի աւետարանին մէջ — Այս մասը կը գտնուի Վուլկադայի մէջ — սակայն լուսանցքին մէջ միայն «իբր կնոջ շնացելոյ» գրուած է։

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	ի Լատինէն	Վուլգատա
ԺԲ. 28.	Հայր փառաւորեա զանուն* քո։	Հայր փառաւորեա զորդի քո։	Pater glorifica nomen tuum.

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	Ի Լուսանցս	Վուլգատա
ԺԲ. 30.	Ոչ վասն իմ եկն բարբառս այս։	Ոչ վասն իմ եղև* բարբառս այս։	Non propter me hæc vox venit.
ԺԴ. 17.	Զոր աշխարհս ոչ կարէ ընդունել։	Զոր աշխարհս ոչ կարէ առնուլ*։	Quem mundus non potest accipere.

Բաց ի վերոյիշեալ համեմատական ցանկէն, կը գտնենք հոս նաև յետագայ թարգմանութիւնս որ կրնայ այնչափ հետաքրքրական ըլլալ։

ՄԱՏԹԷՈՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	Ի Լուսանցս
Ա. 1.	Գիրք ծննդեան։	Գիրք լինելոյ։
Դ. 15.	Գալիլեա հեթանոսաց։	Գալիլեա ազգաց։
Դ. 25.	ի Դեկապոլեայ։	ի Տասնաքաղաքեայ։
Ե. 23.	սեղանոյ զոհոյ։	խորանացս։
Ը. 10.	Եւ ոչ յիսրայէլի այսպիսի հաւատս գտի։	Եւ ոչ առ ումեք այսպիսի...
Թ. 8.	Իբրև տեսին ժողովուրդքն զարմացան։	Իբրև տեսին ժողովուրդքն երկեան։
ԺԲ. 42.	Դշխոյն հարաւոյ։	Արքայակինն հարաւոյ։
Ժ. 29.	Երկու ճնճղուկք դանգի միոջ.	Երկու ճնճղուկ աստարի միոջ..
ԺԱ. 19.	Եւ արդարացաւ իմաստութիւն յորդւոց իւրոց։	Եւ արդարացաւ իմաստութիւն ի գործոց իւրոց։
ԺԵ. 7.	Բարւոք մարգարէացաւ ի վերայ ձեր։	Բարւոք մարգարէացաւ վասն ձեր։
ԻԱ. 7.	Արկին զնոքօք ձորձս, և նստաւ ի վերայ նոցա։	Արկին զնոքօք ձորձս իւրեանց, և նստաւ ի վերայ նորա։
ԻԱ. 15.	Օրհնութիւն որդւոյ Դաւթի։	Ովսաննա որդւոյ Դաւթի։
ԻԵ. 6.	Ահա փեսայ գայ, արիք...	Ահա փեսայ գայ, ելէք...
ԻԵ. 24.	Եւ որոյ զմի քանքար առեալ էր։	« քանքար թուոյ կշռոյ է և ոչ թուոյ »։
ԻԷ. 6.	Ոչ է արժան ընդունել զայդ ի կորբանն։	Ոչ է արժան ընդունել զայդ յընծայարանսն։

ՄԱՐԿՈՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	Ի Լուսանցս
ԺԲ. 14.	Արժան է զհարկն տալ կայսեր։	Արժան է զգլխահարկն տալ կայսեր։
ԺԴ. 12.	յորժամ զզատիկն զենուին։	Յորժամ զպասեքն զենուին։
ԺԵ. 4.	տես քանի ամբաստանեն զքէն։	տես քանի վկայեն զքէն։

ՂՈՒԿԱՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	Ի Լուսանցս
Ա. 28.	Ուրախ լեր բերկրեալդ։	Ողջոյն լեր բերկրեալդ։
Զ. 10.	Ասէ ցնա ձգեա...	Ասէ ցայրն ձգեա...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրն	Ի Լուսանցս
ԺԹ. 17.	Առեալ տանէին զնա։	Առեալ տանէին զՅիսուս։
ԺԹ. 17.	կոչէր եբրայեցերէն Գողգոթա։	կոչէր եբրայեցերէն Գողգոթա։
ԺԹ. 23.	Իսկ զպատմուճանն։	Եւ զպատմուճանն։

Հ. Մ. ՓՈՏՈՒՐԵԱՆ

1953

ԳԼՈՒԽ	Բնագիրս	Ի Լատինէն	Վուլգատա
ԺԲ. 30.	Ոչ վասն իմ եկն բարբառս այս։	Ոչ վասն իմ եկն՞ բարբառս այս։	Non propter me hæc vox venit.
ԺԴ. 17.	Զոր աշխարհս ոչ կարէ ընդունել։	Զոր աշխարհս ոչ կարէ առնուլ՞։	Quem mundus non potest accipere.

Բաց ի վերոյիշեալ համեմատական ցանկէն, կը դնենք հոս նաև յետագայ բաղդատութիւնս որ կրնայ արժէք մը հետաքրքրական ըլլալ ։

ՄԱՏԹԷՈՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիր	Ի Լատինէն
Ա. 1.	Գիրք ծննդեան։	Գիրք ծննդոց։
Դ. 15.	Գալիլեա հեթանոսաց։	Գալիլեա ազգաց։
Դ. 25.	ի Դեկապոլեայ։	ի Տասնաքաղաքեայ։
Է. 23.	ատացիք զնոսա։	խոստովանեցայց։
Ը. 10.	Եւ ոչ յԻսրայէլի այսպիսի հաւատս գտի։	Եւ ոչ առ ումեք այսպիսի...
Թ. 8.	Իբրև տեսին ժողովուրդքն զարմացան։	Իբրև տեսին ժողովուրդքն երկեան։
ԺԲ. 42.	Դշխոյն հարաւոյ։	Արքայուհին հարաւոյ։
Ժ. 29.	երկու ճնճղուկք դանգի միոջ.	երկու ճնճղուկ ասարի միոջ..
ԺԱ. 19.	Եւ արդարացաւ իմաստութիւն յորդւոց իւրոց։	Եւ արդարացաւ իմաստութիւն ի գործոց իւրոց։
ԺԵ. 7.	Բարւոք մարգարէացաւ ի վերայ ձեր։	Բարւոք մարգարէացաւ վասն ձեր։
ԻԱ. 7.	Արկին զհանդերձս, և նստաւ ի վերայ նոցա։	Արկին զհանդերձս իւրեանց, և նստաւ ի վերայ նոցա։
ԻԱ. 15.	Օրհնութիւն որդւոյ Դաւթի։	Ովսաննա որդւոյ Դաւթի։
ԻԵ. 6.	Ահա փեսայ գայ, արիք...	Ահա փեսայ գայ, ելէք...
ԻԵ. 24.	Ես որոյ զմի քանքար առեալ էր։	« քանքար միայ կշռոյ է և ոչ միայ » ։
ԻԷ. 6.	Ոչ է արժան ընդունել զայդ ի կորբանն։	Ոչ է արժան ընդունել զայդ յընծայարանսն։

ՄԱՐԿՈՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիր	Ի Լատինէն
ԺԲ. 14.	Արժան է զհարկն տալ կայսեր։	Արժան է զգլխահարկն տալ կայսեր։
ԺԴ. 12.	յառաջնում զզատիկն զենուլն։	Յորժամ զզատիկն զենուին։
ԺԴ. 4.	տես քանի ամբաստանեն զքեն։	տես քանի վկայեն զքեն։

ՂՈՒԿԱՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիր	Ի Լատինէն
Ա. 28.	Ուրախ լեր բերկրեալդ։	Ողջոյն լեր բերկրեալդ։
Զ. 10.	Ասէ ցնա ձգեա...	Ասէ ցայրն ձգեա...

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ

ԳԼՈՒԽ	Բնագիր	Ի Լատինէն
ԺԹ. 17.	Առեալ տանէին զնա։	Առեալ տանէին զՅիսուս։
ԺԹ. 17.	կոչէր եբրայեցերէն Գողգոթա։	կոչէր եբրայեցերէն Գողգոթա։
ԺԹ. 23.	Իւր զգեստուցն։	Եւ զգեստուցն։

Հ. Մ. ՊՈՏՈՒՐԵԱՆ

Յուլիս 1953

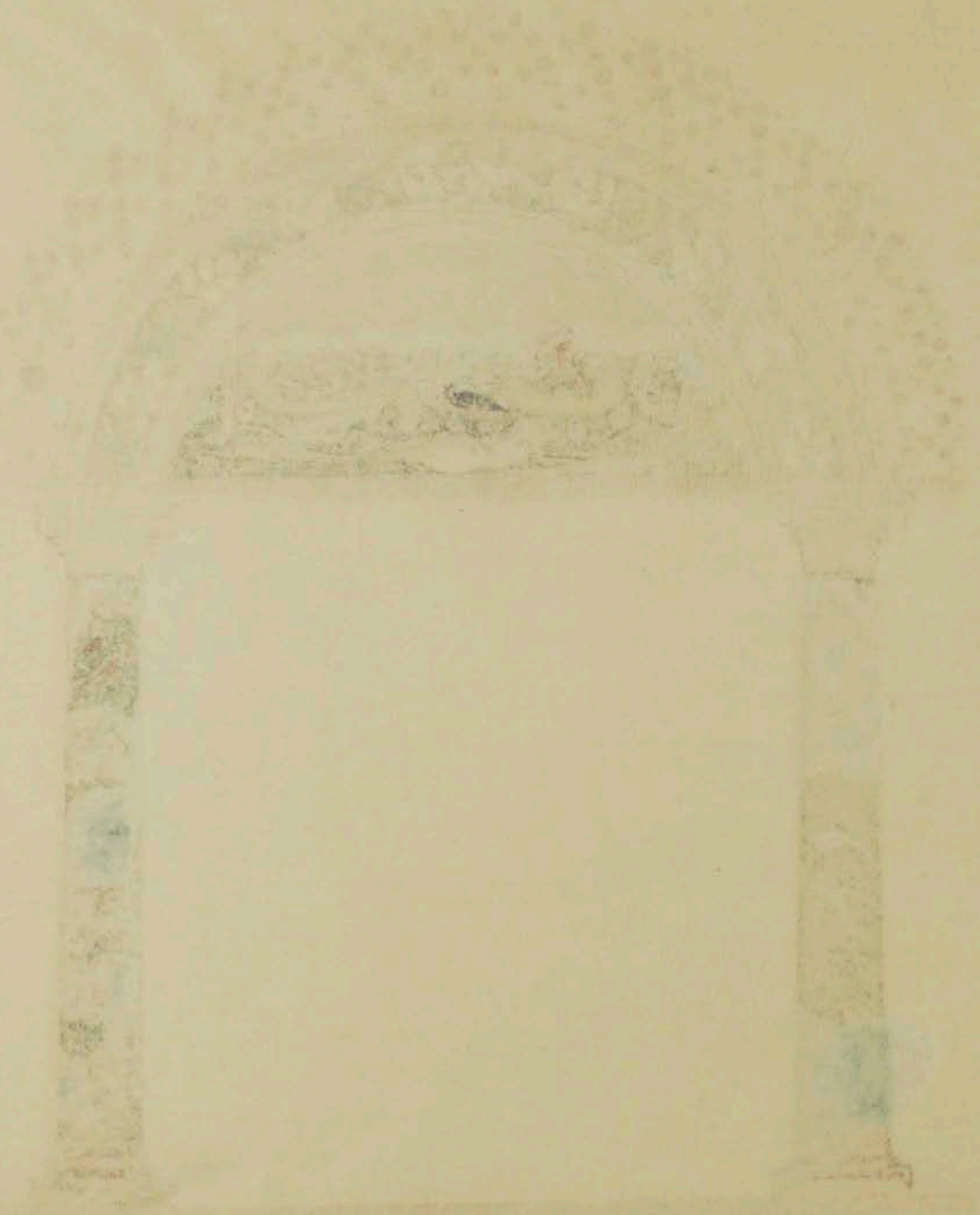

ՀԱՅԿ. ՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ

ԿԱՆՈՆ Է
ՅՈՐՍ Է
ԿԱՆՈՆ Ը
ՅՈՐՍ Ը

ԳՐՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻ
ԳՐԱԴԱՐԱՆ

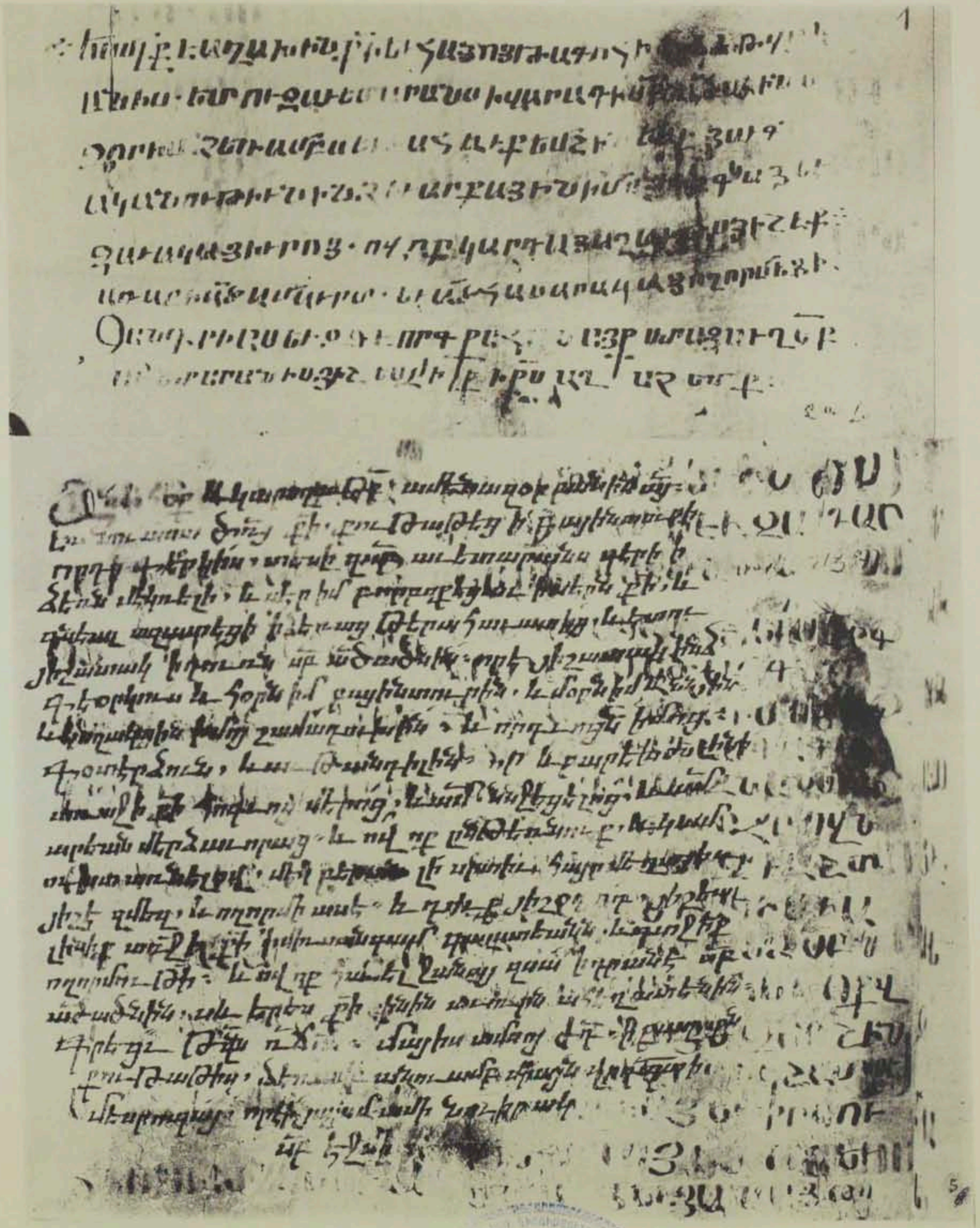

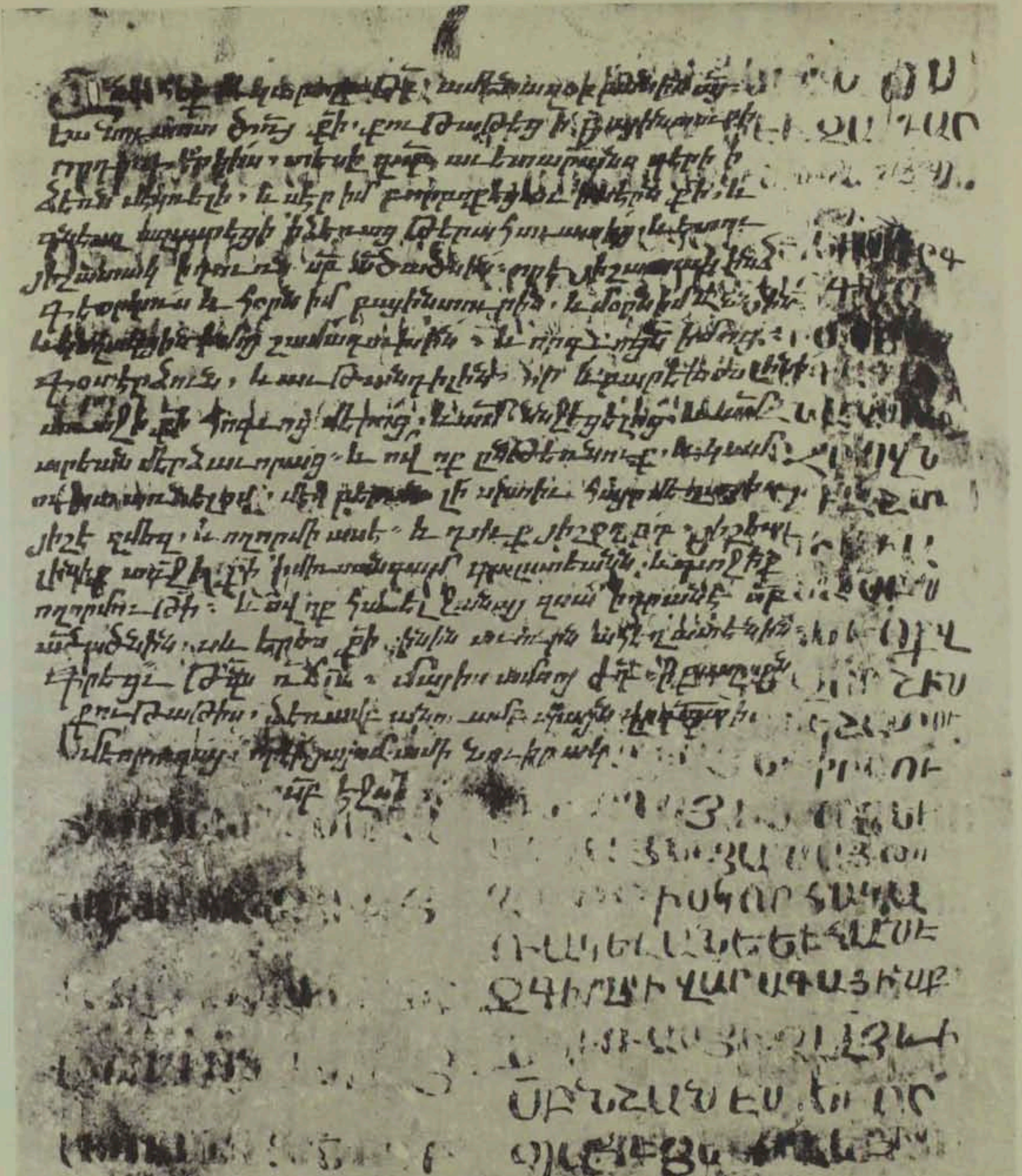

[illegible]

Ծ արեալ և յորժէ
բան եանմանելոյն է
մարդասիրութեանն. որք
համբերելիք իմաստու-
թեք. և լուսաւոր է ք իմէ
պատուիրանացս յիշել
զերախտախնամութեան ն
իւրոյ. և զսէր կատարելա
նեն. զոր Ք[րիստո]ս մարմնացեալն
բան յս քս եցոյց ինձ զ.
առնել և ուսուցանել զբա
քանչելի զարուէթէ նորա.
և զ հրամանապարտիր ա
նաց նորա։ Ալ զաչեալ իւրն
յարմատսախառօս դպս ո-ե.
յիշել [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]
ուն բարերարինն․ և բանիւն ա
նինն․ Եսա ... տեսելս յոչ
նամեր աղախինն․ և ...
ծառայ․ Միաբանեցայ ի Հոգա
կատոր և խմեծ ... ուխտանվարագ.
և եստու վերստին նորոգեն լցեր
աւետարանս խյարդարարդ ե
անց խմոց․ կազմումն. և կո
ղա փակնկարակերպ արծաթա
պատ զարդիւք զարդարեալ․ ի
շատակինն և ծնաւղացն իմոց.
պարոն Մանիկայ․ և զուգա կ
ցիւրոյ․ Եւարդադաշ եմզ ձեզ
տր ով դասք լուսեր ամն ց.
որք լուսաւորեք յամ ումա կ
տրումեան Ձաւիցա. և հանդ ի
պերք այսաւր խնչ գալա փառու
թեց․ Մխարտիւ աամենք․ ա ը
յմ ոռորմեա քաղ ցրութե քով
վերոյգրեալամուսնեցս․ Եւ քամծ
յիշողացդ․ և յիշ եղցուողորմես
ցի․ կրկինկենայք և․քա ․ա չ
խաբ ... որեարհնեն յամ
ենայնի յաւիտեանս․ ամենն․
տինա և զԹարմաստարկազմող․
սուտանուն ապաաուորբանեւ․ամ․
աղաչ եմ յիշ եք․